

המסורה המצרפת ומלאכת המילים

אהרן דותן, ניצנים ראשונים בחכמת המילים: מן המסורה אל ראשית המילונאות העברית, האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשס"ה, 223+viii עמודים

א. הקדמה

מחקר המסורה שני פנים לו. האחד מנסה לבחון ולתאר את ספרות המסורה מתוך עצמה: לתאר את מצחפי המקרא שיצאו תחת ידם של בעלי המסורה, לבחון את נוסח המקרא המוסמך שקבעו בעלי המסורה – בכתיב, בניקוד, בטעמים ובגעינות; לבחון את הנוסחים האחרים שהילכו בעולמם, ואשר נדחו בידיהם או שנתקבלו באסכולות מסרניים שונות, ולתאר את ספרות המסורה לסוגיה. הפן האחר מנסה לבחון את יחסי המסורה עם תחומים אחרים, את זיקתה לפרשנות המקרא, את זיקתה לתורת הדקדוק של העברית ואת זיקתה אל המילונאות העברית.

פרופ' אהרן דותן, חתן פרס ישראל בחקר הלשון העברית לשנת תשס"ה, הרבה לעסוק בשני הפנים של המסורה. מפעליו הבולטים בתחום מחקר המסורה וספרותה הם מהדורת התנ"ך שהוציא לאור על פי כ"י לנינגרד, מחקריו על כ"י ל ועל כ"י ב, הערך המפורט על המסורה באנציקלופדיה יודאיקה (כרך 16, עמ' 1401–1482), וקודמת לכל אלה מהדורת ספר דקדוקי הטעמים לרבי אהרן בן משה בן אשר. בתחום יחסי הדקדוק והמסורה הציב דותן אבן דרך חשובה במאמרו "מן המסורה אל הדקדוק: ניצני המחשבה הדקדוקית העברית". כמו כן עסק המחבר בקשרים בין המסורה ובין הדקדוק אגב מחקרו המקיף בתורתו הבלשנית של רב סעדיה גאון. עתה בא דותן ומוסיף חוליה חשובה לשרשרת הנעלמת של יחסי המסורה ותורת הלשון, והפעם בתחום המילונאות, וביתר דיוק: בתחום מלאכת המילים.¹

1. את המונחים הנרדפים מלאכת המילים וחכמת המילים חידש דותן לצורך ספרו זה, כדי להרחיב את גדר המילונאות ולכלול בהגדרה גם "ניצני" מילונאות וסוגים שונים של עיסוק במילים שלא ניתן לראות בהם הכנת מילון (עמ' 1).

ב. המסורה המצרפת והתפתחות החרוז

במוקד ספרו החדש של דותן עומדים שלושה קשרים-גשרים שגילה בין הערות המסורה הבאות בכתבי היד של המקרא (מצחפי המקרא) ובקובץ המסורה העתיק הקרוי "אכלה ואכלה" ובין המילונות העברית.

שלושת הקשרים מבוססים על הערות המסורה מסוג "המסורה המצרפת". הערות המסורה מן הסוג הזה מלקטות ומביאות אוספים של מילים יחידאיות במקרא, שנסדרו לפי עקרונות מעקרוניות שונים. יש שנסדרו בסדר המקראות, יש שנסדרו בסדר אלף-בית של האות הראשונה או השנייה או האחרונה במילה, יש שנסדרו בסדר מיוחד של תשר"ק או א"ת ב"ש, ואף יש רשימות ספורות שנסדרו באקרוסטיכון של שם המסרן. הערות "המסורה המצרפת" באות בשולי מצחפי המקרא, ואף הקובץ "אכלה ואכלה" מחזיק רשימות מסורה רבות מן הסוג הזה. אחד הטיפוסים הנפוצים של הערות המסורה המצרפת הוא מסוג "שיתוף סופי התיבות", ובו אוסף של מילים יחידאיות השוות בהברתן האחרונה, כגון הַרְק, וְשָׂרְק, הַמְרָק, תוּרָק, הוּרָק, וְיַרְקָק, וְיַמְרָק (כ"י ב; עמ' 42). דגם זה היה חביב על המסרנים ושכיחותו רבה יחסית. בשישה כתבי יד שבדק דותן באות בין 11 ל-36 הערות מסורה כאלה בכל אחד. ולפי החישוב היחסי מספרן רב בייחוד בכתבי היד ב, ל², ק.

את הערות המסורה האלה קושר דותן אל חלקו השני של ספר האגרון לרב סעדיה גאון. החלק הזה לא שרד, אולם מדברי רס"ג בהקדמותיו לאגרון עולה שחלק זה היה מילון חרוזים אלף-ביתי, ובהשגותיו של רב מבשר הלוי שרד לנו חרוז אחד מחרוזי האות ה"א: מָאָה, סָאָה, פָּאָה, חָמָאָה, חָלָאָה (עמ' 14-16). מכאן הפתח לשתי השערות. האחת: "עריכת מילים ברשימות המסורה על פי הברתן האחרונה [...] יש בה תועלת למשוררים, ואפשר שהיא, ואולי גם היא, עמדה לנגד עיני מסדרי הרשימות" (עמ' 44). והשנייה: "לא מן הנמנע שהרעיון לסדר את אגרונו גם לפי סופי התיבות והחרוזים לתועלת המשוררים בא לו לרס"ג גם מן המסורה ומחרוזיה" (עמ' 55).

דותן עצמו מזהיר את הקורא שלא להפליג ברעיון זה, שהרי אין לפנינו ספר מגובש ומוגדר למשוררים, אלא רשימות פזורות בלבד. אין בידינו הוכחה חותכת לכוונתם של מחברי רשימות המסורה ושל מעתיקייהן, או לשימוש שעשו הפייטנים בהערות מסורה כאלה, או להשראה ששאב רב סעדיה גאון מהן. עצם הקישור בין רשימות המסורה האלה ובין הופעת החרוז בפייטנות משכנע למדי, ובעניין זה אעיר שלוש הערות:

א. את הקשר שבין החרוז בפיוט ובין הערות המסורה ניתן להציג גם בצורה נוספת: הופעתו של החרוז ושכיחותו ביצירה הפייטנית גרמו למסרנים להרגיש את הקשר בין המילים הנחרוזות זו בזו ולחבבו. מעתה היה בידם עיקרון נוסף שניתן וראוי

לסדר על פיו לקט של מילים יחידאיות: מה נאה ומשוכלל יותר ממילות חרוז שכאלה.² השערה זו אינה סותרת את ההשערות האחרות: אפשר שחשבו המסרנים על המשוררים שיעזרו בהערות המסורה, ואפשר שאכן היו משוררים כאלה. ומכל מקום, ניתן לשער שהערות המסורה האלה לא היו באות לעולם לולא התפשטה תודעת החרוז בפייטנות הדורות ההם.

ב. על משקלו של הטיפוס ה"מחורז" הזה ביחס לכלל הערות המסורה המצרפת שבכתבי היד ניתן ללמוד מספרו של דוד לייאנס, שליקט את הערות המסורה המצרפת של כ"י ק והציגן בצורה נאה. לפי לייאנס, שיעורו של הטיפוס ה"מחורז" בכ"י ק הוא כ-27% (31 הערות מתוך 115 רשימות מסורה מצרפת). שיעורן בכ"י ש הוא כ-13% (14 מתוך 105), ודווקא בכ"י ב השיעור נמוך יחסית, 5% (כעשרים מתוך 380).³ המספר הגדול ביותר של ההערות בא בכ"י ק, ובו כ-90 רשימות (מתוך 400; כ-22%). מספר זה גדול יותר ממספר ההערות שליקט דותן מכל כתבי היד גם יחד, ומכיוון שכתב היד הזה מחזיק רק את התורה, מספר ההערות היחסי שבו כפול מזה של כ"י ב, וחבל שלא נבדק בידי דותן. כ"י ק נכתב במאה העשירית בירושלים,⁴ ומכאן שזיקתו של הטיפוס ה"מחורז" למערב אינה פחותה מזיקתו למזרח (שאותה הדגיש דותן בעמ' 47).

ג. ראוי לבחון את הטיפוס ה"מחורז" על רקע תפוצתו בקובצי "אכלה ואכלה" ובמסורה הגיליונית של כתבי היד. אקדים ואומר כי סימנים רבים מעידים שהמסורה המצרפת בקובצי "אכלה ואכלה" קדמה למסורה המצרפת שנכתבה בגיליוני המקרא. ניתן להיווכח בזאת ברשימות רבות של מסורה מצרפת הסדורות בסדר אלף-ביתי: ב"אכלה ואכלה" באה רשימה אלף-ביתית שלמה, ואילו בגיליוני המקרא באים רק קטעים קטנים ממנה על פי המקום הפנוי בעמוד. במקרים אחרים בחרו מסרני כתבי היד להביא רשימה אלף-ביתית שלמה הכוללת רק פריט אחד לכל אות. השוואה של

2. יצירת הערות במתכונת הזאת היא גם קלה וזמינה: בכל עת שנוק המסרן למלא מקום ריק בעמוד, הוא יכול לבחור את אחת המילים היחידאיות הבאות בעמוד, ולתור אחר מילים יחידאיות נוספות הנחרוזות בה.

3. ראה לייאנס, המסורה המצרפת. הערות הטיפוס המחורז בכ"י קהיר הוצגו בעמ' 125-155. הנתונים על שיעור הערות הטיפוס הזה בכתבי היד ב, ק, ש הובאו שם בעמ' 16-18. יש הבדלים קלים בין הנתונים האלה ובין הנתונים שהביא דותן בעמ' 50-54, ואפשר שסיבתם הגדרה שונה במקצת של הטיפוס הזה.

4. ראה פנקובר, 3. ארשום פה לדוגמה את הערות ה"חרוז" בכ"י ק3 בספר בראשית (הברת החרוז מודגשת): וְלִשְׁמֶרָה (בר' ב, טו), תְּחַתֶּנָּה (בר' כ, כא), לְקַחְהָ (בר' כג), כְּתֶהָ וְכו' (בלי עיגול), מִשְׁחִיתָם (בר' ו, יג), יָסַפָּה (בר' ח, יב), שָׂרְצוּ (בר' ט, ז), וְנִכְתַּת (בר' כ, טו), תִּשְׁקַר (בר' כא, כג), אֲשַׁקָּה (בר' כד, פסוקים יד, מו; לא יחידאית!), מִשְׁתַּאֲה (בר' כד, כא), הִלְעִיטָנִי (בר' כה, ל), וְיִמְשְׁחֵהוּ (בר' כז, כב), יֶאֱהָבֵנִי (כט, לב), וְבִדְנִי (ל, כ), נִחַשְׁתִּי (ל, כז), גִּבְתִּי (לא, לט), וְדַקְקִים (לג, יג), בְּרַעְתִּי (לו, כד), תִּמְדָּן (לו, כו), פָּעוּ (לו, לט), חָנוּ (לט, כא), לְקַמְצִים (מא, מז), וְנָשַׁב (מג, כא), וְאִמְרָה (מו, לא), אֲמֹתָה (מו, ל), תִּחַנְטִים (ג, ג).

שתיים או שלוש רשימות אלף-ביתיות כאלה לרשימה המקבילה באו"א מוכיחה כי הרשימה המקיפה של או"א הייתה המקור, ואילו הרשימות האלף-ביתיות נגזרו ממנה, שהרי באותיות שהרשימה המקיפה מביאה רק פריט אחד, כל הרשימות האלף-ביתיות מביאות את הפריט הזה. דותן מוכיח כי רשימת "ב' בתרי לישני" של "אכלה ואכלה" (שתידון להלן) קדמה לשלוש רשימות אלף-ביתיות הבאות בכתבי היד פטר', ב' (עמ' 111-114). תופעה דומה ניתן לראות גם ברשימות העוסקות בה"א השאלה, ואף ברשימה הידועה של "אכלה ואכלה" הבאה בראש ספר "אכלה ואכלה" ועל שמה הוא נקרא.⁵

והנה, הטיפוס ה"מחורז" של המסורה המצרפת אינו מצוי בקובצי "אכלה ואכלה": לא בכ"י פריז, לא בחלקו הראשון של כ"י האלה ואף לא בחלקו השני. אמנם הערות ספורות המצרפות מילים שוות-סיומת באות כבר ב"אכלה ואכלה", אולם הן עוסקות בצורן דקדוקי סופי, כגון $\text{ה} \text{או"א-פר} (42)$, $\text{ם} \text{או"א-פר} (34)$, $\text{נה} \text{או"א-פר} (369)$, ושתי הראשונות שוות רק בתנועה ובעיצור ולא בהברה שלמה. זהו אכן הגרעין המקורי הקדום, וכמותו מצאנו גם במסורה הבבלית.⁶ אולם מצחפי המקרא פורצים את הגבול הדקדוקי ומרחיבים אותו אל עבר הברת החרוז גם כשאין לה משמעות דקדוקית, כגון $\text{חרוזים הים, חת, כות, נוך, קע, שע}$ ודומיהם. חרוזים שכאלה מצויים בעיקר בכתבי היד ב, ק, ש (וכאמור לעיל, גם בכ"י ק3).

נראה שהיעדרו של הטיפוס ה"מחורז" מקובצי "אכלה ואכלה" אינו מקרה. ככל הנראה, הטיפוס הזה לא היה מקובל בעת יצירתם של קובצי המסורה האלה. אנו מוצאים אותו בכתבי יד מראשית המאה העשירית, ולא רחוק לשער כי זו בקירוב התקופה שבה התפתח, וכי מקום התפתחותו הוא במסורה הגיליונית של מצחפי המקרא.

להמחשת שינוי התפיסה אצל מסרני כתבי היד, אביא שתי דוגמות של מסורה קדומה שזכתה לעיבוד במצחפי המקרא: רשימת או"א-פר 369 כוללת רק מילים בעלות סיומת דקדוקית – $\text{נה, כגון תתנה, תכלנה}$. מסרן כ"י ק הביא את רוב המילים הכלולות בה וצירף אליהן את המילים פננה, זוננה , מפני שתפס את הרשימה תפיסה פונטית ולא דקדוקית.⁷ דוגמה שנייה: הערת או"א-פר 34 הובאה בידי שמואל בן יעקב בכ"י ל" (בר' לו, כב1): $\text{אָרְאֵלִים ל', פוֹדֵם ל', גְּבוֹרֵם ל' וכו'}$. אולם המסרן החליט להביא את הרשימה במילת העיגון וְהִימָם (שם פרטי של אחד מצאצאי שעיר החורין), ושילב אותה ברשימתו במקום וְהִמָּם שברשימה המקורית.

5. ראה מאמרי 'ה' השאלה ברשימות המסורה המצרפת', מחקרים בלשון (ברפוס).

6. המסורה הבבלית דנה בסיומות ים, ה, ג. ראה עופר, מסורה בבליית, עמ' 113-115.

7. לייאנס, המסורה המצרפת, עמ' 71.

תיאור זה עשוי לחזק את השערתו של דותן, שהתפתחות החרוז והתפשטותו בקרב הפייטנים היא שהשפיעה על תודעתם של המסרנים, וגרמה להם ליצור הערות מסורה מצרפת של מילים הנחרזות זו בזו. דותן מצביע על שתי תקופות בפייטנות בעניין זה. את ראשית היווצרות רשימות המסורה המחורזות הוא קובע בתקופת הפייטנות הקלאסית המגיעה עד סוף המאה השמינית; ואילו את כתבי היד מן המזרח שבהם אנו מוצאים את הרשימות האלה הוא קושר בתקופת הפייטנות המזרחית המאוחרת, בסוף המאה התשיעית ובמאה העשירית (עמ' 46-47).⁸ לאור היעדרן של "הרשימות המחורזות" מקובצי "אכלה ואכלה" נראה לאחר את ראשית הופעתן למאה התשיעית או אף לראשית המאה העשירית.

ג. רשימות השורש

הקשר השני שמצא דותן בין רשימות המסורה המצרפת ובין המילונאות כרוך במושג השורש (עמ' 61-72). תפיסת השורש המוערי ששימשה את ראשוני המילונאים העבריים – יהודה בן קוריש בסוף המאה התשיעית ותחילת המאה העשירית, מנחם בן סרוק, דונש בן לברט ויהודה בן אברהם אלפאסי במאה העשירית – תפיסה זו משתקפת בהערות המסורה המצרפת המקבצות מילים שונות מאותו שורש. ואף שאין המסרנים מדברים על השורש ואף אינם מציינים מהו, הרי עצם צירוף המילים מלמד על תודעת "שורש" שעמדה לנגד עיניהם. לדוגמה (עמ' 67): כ"י פטר' מקבץ יחד את המילים אָפֵל, מְאָפֵל (משורש אכ"ל), $\text{וְתַכְלֵל, וְכָלְלו}$ (משורש כל"ה), וְכָל בְּשֵׁלִישׁ (משורש כו"ל), פָּפַל (כל"ל), וְכָלְפֵלֵד (כלכ"ל). ניתן להניח כי המסרן ראה את היסוד כ"ל משותף לכולם, ואפשר שראה בו מעין "שורש".

בעניין זה מזכיר דותן (בעמ' 68) רשימת מסורה בכ"י ל" לבמדבר לא, טז. מקורה של רשימה זו במסורה הבבלית, ומסרן ל" לא הביאה בדיוקה. אביא אותה פה כפי שהיא באה בכ"י מס' 110 של המסורה הבבלית:⁹

לְמִסְרָא* (במ' לא, טז) ממסרת (צ"ל בְּמִסְרָת – יח' כ, לו) וּבְמִסְרָם (איוב לג, טז) – [חס' במ]סרה []רה?
ויחננו בְּמִסְרֹת (במ' לג, לו) ויסעו מְמִסְרֹת (במ' לג, לא) וּמִסְרֹת ערוד (איוב לט, ה) – [מסרות כת]ב.
[שא]ר של']

8. דותן מצביע על כך שהסיומות כה/קה, ה, ה, ם באות גם ב"אכלה ואכלה" (עמ' 50-52 הערות 106-110), ובכך הוא רומז כי אין הוא מקבל את הסברה כי הרשימות ה"מחורזות" הן מאוחרות יותר.

9. עופר, מסורה בבליית, עמ' 501.

המסורה באה פה לקבוע את הכתיב המלא והחסר במילים הכוללות את האותיות מ-ס-ר. בעינינו יש כאן שניים או שלושה שורשים – מס"ר, יס"ר, ואולי גם אס"ר; בעיני מנחם יש שני שורשים: מס"ר, ס"ר. ואילו המסורה הבבלית רואה בכולם את היסוד העיצורי המשותף¹⁰ מס"ר.¹¹ והנה הערת מסורה נוספת מן המסורה הבבלית:¹²

הַמְרִיָּה קדמ' (בר' כב, ב) מַרְת רוח (בר' כו, לה) אשר אתה מְרָאָה* (שמ' כה, מ) את מְרָאָתוֹ (וי' א, טז) שמעו נא הַמְרִים (במ' כ, י) וּמְרָא דוּיֻצִיאֲנוּ (דב' כו, ח) הוּי מְרָאָה (צפ' ג, א) מַרְת* נפשו (מש' יד, י) – הלין חס' בע.

מנקודת המבט שלנו, באות פה מילים מן השורשים יר"י, מר"י, רא"י, יר"א, מר"ר – ובכל זאת ראה בהם המסרן צד משותף המאפשר לצרפם יחד. יתר על כן, הערת המסורה טוענת כי המילים האלה הן הן החסרות בכל המקרא ואין עוד בלתן ("הלין חסר בעלמא"), ומכאן שבעיני המסרן אין פה סתם אוסף של מילים הדומות זו לזו; הוא רואה בעיני רוחו קבוצה סגורה של מילים שהוא בוחן ובודק את הכתיבים המלאים והחסרים בה.

ברויאר¹³ סבר כי הרשימה אינה שלמה, וציין לדוגמה את הצורות ומרְק, לְמַרְטִים. אם אמנם כך, ניתן להוסיף עוד למעלה מעשרים מילים יחידאיות הכוללות את הרצף מר, כגון חַמְרִינוּ, לְעַמְרָה, וְזַמְרַת, מְכַמְרַת, בְּמַכְמְרֵי. אולם מן הניסוח של המסורה הבבלית עולה כי בעיני המסרן כל אלה אינם שייכים לנדון המסורה, ולפיכך עלינו לומר כי המסרן הן בשמות שתחילתם מ"ם ורי"ש ואין מלבד האותיות האלה עוד אות שורש, להוציא אל"ף, יו"ד או תי"ו, הבאות לשרת.

אם אמנם כך, הרי משתקפת פה מעין "תפיסת שורש" של המסרנים, המגדירה קבוצת מילים השייכת לאותו שורש. ההגדרה המשתמעת פה משמשת לקביעת הכתיב, ועל כן היא חד-משמעית וחזקה יותר מן הצירוף הלא מחייב של מילים יחידאיות במסורה המצרפת הגיליונית ומן הצירוף של הערות המסורה המפרטת בסדרה השנייה של כ"י האלה (עמ' 68–69). אבל התפיסה המשתקפת פה שונה מתפיסתו הדקדוקית של מנחם, ונראית "פרימיטיבית" יותר: אין היא מבחינה (בהערת המסורה הראשונה) בין האותיות ס"ר שהן מגוף השורש ובין האות מ"ם הקודמת להן והבאה לשרת; כל שלוש האותיות הן בבחינת היסוד העיצורי המשותף של קבוצת המילים הזאת. לדעת דותן, מנחם בן סרוק ובני דורו (במאה העשירית)

10. המינוח – בעקבות לייאנס, המסורה המצרפת, עמ' 8–10, 16–19, המדבר על "תכונת העיקר העיצורי המשותף" ונמנע לחלוטין מן השימוש במונח שורש, משום שאין כל ראייה לכך שהמסרנים הכירו במושג מופשט שכזה.

11. המסורה אינה מביאה את הצורות יסר (תה' קית, יח), יסר (דה"א טו, כב), יסר (מש' ט, ז), ולפיכך לא ייתכן כי היסוד המשותף בעיני המסרן הוא ס"ר (כפי שהציע דותן בעמ' 68).

12. עופר, מסורה בבליית, עמ' 411; ל"ב, בר' כב, ב.

13. ברויאר, ל"ב, עמ' 132 הערה 4 לבראשית כב, כ2.

לא המציאו את תפיסת השורש המזערי: זו הייתה התפיסה משנים קדמוניות (עמ' 69). לאור הערות המסורה שראינו, מוטב למתן את הניסוח הזה ולומר רק שלתפיסתו של מנחם ניתן למצוא יסודות קדומים במסורה.

ד. רשימות "ב' בתרי לישני"

הקשר השלישי בין המסורה המצרפת ובין המילונאות הוא המעניין ביותר, והוא קשור לרשימות מסורה מסוג "ב' בתרי לישני". המסורה מעירה על מילה מסוימת שהיא באה פעמיים במקרא, ובכל פעם במשמעות אחרת. הערות מסוג זה הדנות במילה יחידה באות במסורה הגיליונית, כלומר בהערות המסורה הקטנה והמסורה הגדולה שבשולי המקרא, ואילו בילקוטים שונים של המסורה המצרפת באים מקבצים של זוגות רבים של מילים מסוג "ב' בתרי לישני".

בדיקה מורה כי במקורות המסורה השונים ניתן למצוא שתי רשימות גדולות של "ב' בתרי לישני". הרשימה הראשונה, ובה כמאה זוגות הסדורים בסדר אלף-ביתי, מצויה במקורות רבים, ונקראת אצל דותן "רשימת הא"ב". הרשימה השנייה, שדותן מכנה "הרשימה החדשה", באה בחמישה כתבי יד,¹⁴ ולפי הכותרת הבאה בראשה בכל כתבי היד מילות הרשימה הן "מה שלא נמצא במסורת גדולה ולא במסורת קטנה".

זאת לדעת: המונחים "מסורה גדולה" ו"מסורה קטנה" בפי הקדמונים, משמעם שונה מן המקובל כיום בקרב העוסקים במסורה. הביטוי "מסורה גדולה" (או מסורת גדולה) הוא כינוי לקובץ הערות המסורה הקרוי כיום, על שם תחילתו, "אכלה ואכלה", ואילו "מסורה קטנה" היא המסורה הבאה בגיליון המקרא, בין שהיא באה בראש הדרך ובתחתית הדרך ובין שהיא באה בין הטורים. מחברי הרשימה החדשה טוענים אפוא שהזוגות הכלולים בה אינם באים ברשימת הא"ב הכלולה בחיבור "אכלה ואכלה" ואף לא במסורה הגיליונית. בבדיקה השוואתית מדוקדקת שערך דותן התאמתה טענה זו במלואה ביחס לרשימת הא"ב (עמ' 105), ובאופן חלקי ביחס למסורה הגיליונית: שיעור ייצוגם של פריטי הרשימה החדשה במסורה הגיליונית הוא פחות משליש מייצוגם של פריטי רשימת הא"ב (עמ' 132–143); טבלה מסכמת בעמ' 138).

בהמשך הדברים אחזור ואדון בשתי הרשימות. אולם אקדים ואציג פה את החוליה המקשרת בינן ובין המילונאות העברית. הרשימות האלה כשלעצמן עוסקות בהבחנת המשמעות, וזה עצמו צעד הכרחי לקראת הכנת מילון. אולם כמה מגבלות הנובעות מאופייה של המסורה חוסמות את התפתחות הרשימות ומרחיקות אותן מלהיות מוגדרות כמילון: (א) יחידות התיבות וזוגיות ההשוואה – ברשימות יכולות לבוא רק

14. סימניהם אצל דותן: ג, ל, ת, פ, כ. ראה תיאור כתבי היד בעמ' 85–86.

מילים הבאות פעמיים בלבד במקרא, וכל אחת מהן יחידה במשמעות המיוחדת לה; (ב) הבאת הצורות כהווייתן – היינו בנטייתן ולעתים בתוספת אותיות השימוש בראשן, ולא בצורת היסוד שלהן המתאימה לבוא במילון; (ג) הימנעות מהסבר המשמעות, והסתפקות בקביעה שלפנינו "שני לשונות".

והנה חושף לפנינו דותן שתי רשימות מן הגניזה המיוסדות על הדגם של "ב' בתרי לישני", אך פורצות במעט או בהרבה את כל מגבלות המסורה. ברשימה הראשונה (עמ' 147–150) נפרצה חומת היחידאיות, וחלק מן המילים המובאות אינן יחידאיות (כגון "אָפִים – מנה אחת [שמ"א א, ה]; אָפִים – וַיִּשְׁתַּחֲוּ; הצורה אָפִים באה 27 פעמים במקרא), וכמו כן הובאה לפעמים צורת היסוד של המילה במקום הצורה הנוטה שבאשה אותיות שימוש (כגון: "כָּפָר – וַיִּכְפְּרָה אֶתָּה"; בפסוק: "כִּפְפָּר"). הרשימה השנייה צועדת צעד נוסף קדימה (עמ' 150–164): לא זו בלבד שחלק מערכיה הם צורות יסוד וחלק אינם יחידאיים, אף יש בה ערכים שלהם שלוש או ארבע משמעויות. יתר על כן, הרשימה מוסיפה הסבר (בערבית) לכל הוראה.

שני קטעי הגניזה, שדותן מנתחם בדקדקנות ודן בהם בהרחבה, הם אפוא גשר מוחשי וממשי בין המסורה ובין העריכה המילונית. ונמצא שלפנינו תהליך ראשיתו נעוץ בשחר ימיה של המסורה, טרם התפתחות המילונאות בישראל ובעמים, וסופו מוליך אל עבר המילונים המשוכללים והמקיפים שנוסדו בימי הביניים.

ה. מבנה הפריטים ברשימות "ב' בתרי לישני"

כלל גדול הוא במסורה, שנקודת המוצא שלה היא תמיד המילה ההגויה ולא המילה הכתובה. יכולה המסורה למנות כמה פעמים מופיעה מילה מסוימת ולהתעלם מן הכתיבים השונים שלה, ויכולה המסורה לעסוק בכתיב של מילה הגויה מסוימת ולקבוע כמה פעמים היא באה בכתיב מלא או בכתיב חסר. בין כך ובין כך, נקודת המוצא היא המילה ההגויה.

כל פריט ברשימות "ב' בתרי לישני" כולל אפוא שתי מילים השוות בהגייתן (הומופונים), אך שונות במשמען. לעניין הכתיב אין משמעות כאן. המסורה מונה יחדיו בַּמְּשָׂא, הַסְּפֵלְתִי-הַשְּׁפֵלְתִי, וְאֵד-וְאֵד, הַחֹל-הַחֹל, כְּלִיתִי-כְּלִאתִי ועוד. את כל הדוגמות האלה ודוגמות נוספות מביא דותן בעמ' 116–119, ומשום כך תמונה מאוד הקושיה החמורה שהוא מציב: "כלום כל שינוי כתיב באמות הקריאה שיש עמו שינוי משמעות עושה את הצמד כשור לבוא בקהל 'ב' בתרי לישני' לפי תפיסת בעלי המסורה? קשה להכריע". להבהרת הקושי הזה מביא דותן את הצמד מְלֵל-מְלִיל. בכמה מקומות המסורה מונה את שתי המילים האלה כאחת,¹⁵ אולם לדבריו אין הן נמנות עם "ב' בתרי לישני" "בשום מקור קדום".

15. מ"גרא יש' כא, יא מונה ב' ואינה מזכירה את הכתיב. מ"ק"ל בר' כא, ז מונה ב' ואמרת על הכתיב: "ב' חד מלי וחד חסי".

אין כל סיבה שלא לראות כאן מקרה בעלמא. המסורה אינה נוהגת להעיר בכל מקום על שינוי המשמע, ויכולה היא למנות שתי מילים בלא להעיר עליהן "בתרי לישני". גם אם לא מצאנו הערה על השוני במשמעות, אין הדבר מלמד כלום. ואשר לזוג מְלֵל-מְלִיל, חיפשתי ומצאתי הערת "ב' בתרי ליש" בכתב יד משנת 1241.¹⁶

למרות הנאמר לעיל, לעתים המסורה מתעלמת מהבדלי הגייה ומונה יחדיו שתי מילים שאינן זהות לחלוטין בהגייתן. דותן דן בפירוט במקרים האלה ומחלק אותם לשלושה סוגים: נִיגוּדֵי בִגְדֵי-כַפֹּת רפה ודגושה בראש המילה; נִיגוּדֵי תְנוּעוֹת של הקשר-הפסק (או דמויי הקשר-הפסק) וניגודי הטעמה. בסוג הראשון המצב ברור: המסורה מתעלמת מהבדלי דגש ורפה בראש המילה ורואה אותם כחילוף בלתי נחשב בלשון. במלוא הזהירות ניתן לומר שראו את שתי הצורות כאלופונים, ומנו אותן יחדיו בין בהערות "ב' בתרי לישני" ובין בסתם הערות המונות יחדיו דגושות ורפויות. ככל הנראה אין המסורה מבחינה בשום מקום בין הצורות האלה. אין היא מונה למשל את צורתיה של מילה הדגושות בראשן בניגוד לצורות הרפות. הדגש הקל בראש המילה נדון רק במסגרת הכלל הדקדוקי של "או"י" ובגדכפ"ת" (דקה"ט-בו"ש, עמ' 28, סעיף 29).

שונה המצב במה שקשור לחילופי תנועות. רשימת הא"ב מונה יחדיו את הזוגות יִשְׁק-יִשְׁק, סָמַר-סָמַר, אָף שיש בין הצורות ניגודי פתח וקמץ. בעלי המסורה ראו לעתים בחילוף של הקשר והפסק חילוף בלתי נחשב לעניין מנייניהם עד כדי התעלמות מחילוף זה במנייני התיבות (עמ' 120). בניגוד לשני הזוגות האלה (ולזוג שלישי, כְּתָם-כְּתָם, שבו חילוף מותנה של חולם וקמץ קטן) עומד צמד הצורות וַיִּפְתַּח בְּרִשְׁמַת אֵא"ב. זוג זה כולל שתי צורות בקמץ (יהו' טו, מג; שופ' יא, ט), אולם במקרא יש צורה שלישית המנוקדת בפתח: וַיִּפְתַּח (איוב יא, ה) והמסורה מתעלמת ממנה.

דותן רואה פה קושי חמור ביותר: אם לפי הבנתם של המסרנים ההבדל בין קמץ ופתח בנסיבות האלה הוא אלופוני, הכיחד יכלו המסרנים להתעלם מן הצורה בפתח ולהביא רק את הצורות הקמוצות? הקושי הזה מביא את דותן למסקנה מרחיקת לכת ביותר: הוא קובע כי "תיבה זו אינה שייכת כאן", וחוזר על כך בניסוחים שונים לאורך הספר.¹⁷

אולם יש מקום להקשות על גישתו זו של דותן, שהרי הזוג וַיִּפְתַּח מצוי בכל שש הרשימות השלמות (עמ' 80–81). זאת ועוד: הזוג הזה אינו יחיד, וכיוצא בו גם

16. כ"י ה, המסורה הקטנה לבראשית כא, ז.

17. בדיון הראשון בעמ' 121, הניסוח זהיר יותר, ומדובר על "ספקות אשר למקומה של וַיִּפְתַּח בְּרִשְׁמַת או"א. ושמא נשתרבה וַיִּפְתַּח אגב גורת חברתה ההומוגרפית וַיִּפְתַּח". וראה גם בהערה 3 בעמ' 78 ובעמודים 83, 140, 166.

הזוג טָרַף. המסורה מביאה את שני הפסוקים שבהם טָרַף קמוצה: "ותבא אליו היונה לעת ערב [והנה עלה זית טָרַף בפיה]" (בר' ח, יא), "לכו ונשובה אל ה' כי הוא [טָרַף וירפאנו]" (הו' ו, א), ומתעלמת מפסוק שלישי בפתח: "אפו טָרַף וישטמני" (איוב טז, ט).¹⁸ ועוד כיוצא בו ברשימה החדשה: המסורה מביאה את שני הפסוקים שבהם קָח קמוצה, ובאחד מהם צורת ציווי בהפסק: "אם אתה תקח לך קָח" (שמ"א כא, י), ואין המסורה מתייחסת לצורת הציווי בהקשר, קָח, הבאה 64 פעמים במקרא!

אמור מעתה: מנקודת ראותה של המסורה ניתן לעתים להתעלם מהבחנת פתח וקמץ ולמנות את שתי הצורות יחדיו, וניתן גם שלא להתעלם מהבחנה זו ולמנות רק את אחת הצורות תוך התעלמות מחברתה. ואין צורך לדבר כאן על הבדלי השקפה בין מסרן מוקדם ומאוחר או בין מסרן זה למסרן אחר: שתי הדרכים הן רשות, והבוחר יבחר. כך לגבי מניין הצורות בכלל, וקל וחומר הדברים כאשר מדובר בהערות "ב' בתרי לישני". המסרנים התאמצו בכל יכולתם למצוא זוגות רבים ככל האפשר המתאימים לתבנית הזאת: כאשר נמצא זוג צורות מתאים של קמוץ ופתוח, ניצלו המסרנים את האפשרות להתעלם מן ההבדל הזה; וכאשר נמצא זוג צורות קמוצות בשני לשונות, הם העדיפו להתעלם מן הצורות הפתוחות.

וכך בדיוק נהגו המסרנים בניגוד ההטעמה (עמ' 123-124). הם התעלמו מניגוד מלעיל ומלרע והביאו את הזוגות רִחָה (מלעיל) – רִחָא (מלרע); וְנִפְחָתִי (מלרע) וְנִפְחָתִי (מלעיל); ומצד שני הביאו את הזוג רָעָה במלרע (בר' כט, ט; מש' כה, יט) והתעלמו מהצורה המלעילית רָעָה (יש' כד, יט). והכול כדי ליצור מספר מרבי של זוגות "ב' בתרי לישני".¹⁹

18. השווה גם שתי הערות מסורה על טָרַף. הראשונה מתעלמת מהצורה בפתח והשנייה מזכירה אותה בעקיפין: מ"קרא הו' ו, א: "ב"; מ"קל בר' ח, יא: "ב' קמץ". כי הוא טָרַף.

19. אין דעתו של דותן נוחה מן ההתעלמות ממקום הטעם. הוא מעלה את האפשרות שנוספו במאוחר, אך מציין שאינה עולה בקנה אחד עם עדותו של כ"י ל (עמ' 124). על ההתעלמות ממקום הטעם בהערת המסורה "רָעָה ג' בתלת ליש" הוא אומר שהערה זו באה בדפוס, ולפיכך היא מאוחרת. אולם זו (מסורה ופרשנות, עמ' 50) מצא הערה דומה בכ"י ש1 מן המאה העשירית.

מן הראוי להעיר כי ברשימה החדשה מצוי פריט אחד שהכללתו ברשימה אינה מובנת, והוא וְשָׁבְתִי (בר' כח, כא; תה' כג, ו – בשני המקומות ההטעמה מלרע). פריט זה בא בקבוצת כתבי היד כ, ת, פ, אולם המילה באה במקרא שמונה (!) פעמים בהטעמת מלרע ועוד פעמיים בהטעמת מלעיל (זר, שם, עמ' 54). יש לציין כי שתי ההיקריות שברשימה נבדלות משאר ההיקריות המלרעיות בכך שהפעל הוא פועל עומד ולא פועל יוצא, ובכך שהמילה התוכפת פותחת באות ב"ת. אינני יודע אם השינויים האלה כשלעצמם הצדיקו מניין נפרד, או שמא הייתה מסורת כלשהי שהבחינה בין הגיית הפועל העומד והפועל היוצא.

ו. הרשימה החדשה, אהרן בן אשר וכתר ארם צובה

חמשת כתבי היד שבאה בהם הרשימה החדשה שונים זה מזה בהיקפם ובייחוס הרשימה. שניים מכתבי היד כוללים רשימה מצומצמת ובה כ-25 זוגות, ואין היא מיוחסת לאדם מסוים;²⁰ ואילו שלושת כתבי היד האחרים מחזיקים רשימה רחבה יותר, ובה 57-83 זוגות, ורשימה זו מיוחסת בכותרתה לבן אשר: "מפי בן אשר מאולפים".

דותן מקבל את עדות שלוש הרשימות, המסתייעת גם בעדות חיצונית של הקראי יהודה הדסי בספרו "אשכל הכפר". הוא משרטט תהליך התפתחותי של הרשימה: השלב הראשוני שלה קדם לבן אשר ומיוצג ברשימות ל, ג. אחר כך הגיעה הרשימה לידי של אהרן בן אשר, והוא ערך אותה מחדש והרחיב אותה. בשלב הסופי הגיעה הרשימה עד כדי 80 תיבות ויותר.²¹

לאחרונה בחן את הרשימות האלה רפאל זר, ובאמרו בלשונו²² חלק על דותן והציע הסבר אחר למכלול הנתונים. זר אינו מקבל את ייחוסה של הרשימה לבן אשר, וטוען שהוא נובע מפירוש לא נכון של קולופון כ"י ל. לפי הסברו, כ"י ל גופו היווה חוליה משמעותית וקריטית בתהליך התפתחותה של הרשימה החדשה. לחלופין ניתן לטעון טענה כללית יותר, שהייחוס לבן אשר נעשה כדי לשבח ולפאר

20. דותן מראה כי הרשימה המקוטעת מן הגניזה (ג) קרובה ביותר לרשימת כ"י ל, אלא שהיא סדורה על סדר האלף-בית. בכל אחת משתי הרשימות באים שלושה פריטים באותיות אלף-ה"א (ופריט אחד אינו חופף). באות וי"ו באים שבעה פריטים ברשימת ל, ואילו ברשימת ג באים ארבעה והרשימה נקטעת. הסדר הפנימי של האיברים באות וי"ו אינו ברור, ולכן אין לדעת כמה פריטים היו באות וי"ו ברשימת ג. לפיכך אין לדעת איו מן השתיים הייתה קצרה מחברתה, בניגוד לקביעתו של דותן בעמ' 100-101.

21. הרשימה הרחבה ביותר, פ, מכריזה בכותרתה על 84 זוגות, אך כוללת 83 זוגות בלבד. שני פריטים באים ברשימת ת ואינם באים ברשימת פ, ולפי שפירטי שתי הרשימות האלה באים באותו הסדר, שיכנס דותן בסוגריים במקום שהם באים בו בכ"י ת. לאחר פריט 33 בא לְרָגְלִי, ולאחר פריט 46 בא נָפַר. אחד משניהם הוא כנראה הפריט ה-84 החסר מרשימת פ. אם נָפַר הוא הפריט ה-84, שמא יש במסורה הבבלית רמז לסיבת הסרתו מן הרשימה. המסורה הבבלית לשמ"א כו, ח (קטע הגניזה קמברידג' T-S D 1.7); מוסרת: [סָגַר] ג' דָק – אלהים (שמ"א כו, ח), אשר סגר (שמ"ב יח, כח), סגר אתו (שמ"א כג, ז). בפסוק האחרון נוסחתי "נָפַר אתו אֱלֹהִים בִּידֵי", ומן המסורה עולה כי נוסח בבל היה סָגַר ולא נָפַר (וייל, מסורה, פרסם את קטע הגניזה, אך לא זיהה נכונה את הפסוק השלישי ולא עמד על משמעות ההערה. ראה שם, עמ' 168 והערה 8). לפי הנוסח הזה, אי אפשר למנות את הזוג נָפַר בתוך רשימת "ב' בתרי לישני". עם זאת, אינני יכול להצביע על קשר כלשהו בין סופר כ"י פ שהשמיט את הפריט הזה ובין המסורה הבבלית.

22. תרי לישנין. מאמר זה הוא חלק מעבודת התזה של הכותב (זר, מסורה ופרשנות). חבל ששני אלה לא הגיעו לידי דותן בעת שכתב את ספרו, או שהגיעו לידיו לאחר שהשלים את ספרו ולא יכול היה להתייחס אליהם כראוי להם.

את הרשימה, כמו שמשבחחים כתבי יד רבים (ודפוסים רבים, עד ימינו אלה) שמשוררתם מתאימה למסורתו של בן אשר.

הקורא המתעניין יוכל להשוות את גישותיהם של דותן ושל זר. לדעתי, יש פנים לכאן ולכאן ורוב טענותיו של זר אינן מכריעות. הקושי העיקרי בייחוס הרשימה לאהרן בן אשר הוא העובדה שבכ"י ל המאוחר לכן אשר כמעט במאה שנה ואשר מסרנו מצהיר שכתב וניקד ומסר אותו "מן הספרים [...] אשר עשה המלמד אהרן בן משה בן אשר", דווקא בו באה הערת המסורה בגלגולה הראשוני ששמו של בן אשר אינו קרוי עליו. לדעת דותן (עמ' 103-104 הערה 2), אין בכך כדי לשלול את הייחוס הבא בארבעה מקורות שונים, שהרי אף קונטרסי המסורה בכ"י ל משקפים נוסחים שקדמו לבן אשר.

בדין על הייחוס לאהרן בן אשר מתעלם דותן כליל מכך ארם צובה, שעל פי כתובת ההקדשה שלו נוקד ונמסר בידי בעל המסורה הידוע אהרן בן אשר. דותן דן בהרחבה ביחסים בין רשימות "תרי לישני" ובין המסורה הגיליונית בכמה כתבי יד ובהם כתר ארם צובה (עמ' 132-143). אין הוא מציין כל ייחוד בכך ארם צובה לעומת שני כתבי היד הנוספים שבדק: ל, ק. קונטרסי המסורה של הכתר אינם כוללים רשימות "ב' בתרי לישני". המסורה הגיליונית שלו הביאה את רוב פריטי רשימת הא"ב, ושישה פריטים מתוך למעלה מ-80 הפריטים שברשימה החדשה. לפני שנים הרבה פקפק דותן בעדותו של כתב ההקדשה של הכתר, הקובע כי אהרן בן אשר ניקד ומסר את כתב היד.²³ מאמר זה נכתב בראשית מחקרו של הכתר, ובעת כתיבתו לא ניתן לדותן לעיין ישירות בכתר. התעלמותו של דותן מייחוסו של הכתר לבן אשר רומזת כנראה כי עמדתו לא השתנתה גם כיום. אולם אם נקבל את עדותו של כתב ההקדשה, שאהרן בן אשר הוא אכן מסרן הכתר, הרי חוסר הקשר בין מסורת הכתר ובין הרשימה החדשה מחליש במקצת את ייחוסה של זו לבן אשר. הוכחה גמורה ודאי אין כאן, שהרי ייתכן שבן אשר גיבש את אוסף הזוגות שהוסיף לרשימת תרי לישני לאחר שהשלים את הכתר, או שלא ראה צורך לרשום אותה בגיליונות הכתר או בקונטרסים הנספחים לו. הקביעה הבאה בכותרת כל הנוסחים של הרשימה החדשה, ולפיה הרשימה כוללת תיבות שלא נזכרו "במסורת קטנה", כלומר במסורה הגיליונית (עמ' 87) – קביעה זו נכונה על דרך הכלל, ואף שנמצאו חריגים ספורים בכתר, אפשר שלא חש בן אשר לשנותה.

ז. רבנו תם ורשימת "בחד לישנא"

אחת הדוגמות הקדומות והמאלפות לשימוש פרשני שנעשה בספר "אכלה ואכלה" היא דבריו של רבנו תם בספר הכרעותיו בין מנחם בן סרוק ודונש בן לברט. מנחם

ודונש נחלקו במילה בְּשָׂרִים בפסוק "לא נאוה לכסיל תענוג אף כי לעבד קְשֵׁל בְּשָׂרִים" (מש' יט, י). מנחם הביאו בשורש בִּשְׂרָ, ודונש חלק עליו וטען כי יש להביאו בשורש שִׂרָ. דעתו של מנחם קשה להבנה, ובכל זאת נחלץ רבנו תם להגנתו, והוא עושה זאת בחריפות רבה.²⁴ בעניין זה הוא נוקק להערת המסורה על "ב' בתרי לישני" שבקובץ "אכלה ואכלה". הערת המסורה הזאת מסייעת למנחם, שהרי היא הביאה את הפסוק הנזכר במשלי לצד הפסוק "חיי בְּשָׂרִים לב מרפא" (מש' יד, ל), וראתה בהם "תרי לישני", ולכאורה האחד מלשון בְּשָׂרָ, והשני, מְשָׁל בְּשָׂרִים, מלשון שָׂרָ.

שתי תשובות מציע רבנו תם לקושי זה. התשובה הראשונה היא סמנטית: גם אם שתי תיבות בְּשָׂרִים הן מלשון בְּשָׂרָ, ניתן למצוא ביניהן הברל משמעות ולהבחין בין משמעות מוחשית (חיי בשרים = תענוגי הגוף) ובין משמעות מושאלת (בשרים = "אנשים בית אדוני").

בחשובתו השנייה, החלופית, מפקפק רבנו תם באותנטיות הנוסח של המסורה שלפניו. הוא חושד בתלמידי דונש שזייפו את המסורה המקורית והוסיפו עליה את צמד התיבות בְּשָׂרִים, "כי לולי זה היה מביאו דונש לראיה".²⁵ ורבנו תם מביא הוכחה נסיבתית לגלגולים שעבר קובץ המסורה "אכלה ואכלה": רשימת מסורה אחרת בקובץ, הסמוכה לרשימתנו, עוסקת במילים בחד לישן, היינו במשמעות אחת, ויש בה כמה פריטים הכלולים גם במסורת "תרי לישני". הסתירה הזאת מוכיחה כי חלו ידעים במסורה, ורשימותיה עובדו במהלך הדורות.

טענתו זו של רבנו תם בטעות יסודה. הערה מס' 70 באו"א-פר (מס' 13 באו"א-א) היא רשימה המורכבת מרביעיות של מילים, וכל רביעייה בנויה משני זוגות מילים מאותו "שורש" (או מאותו יסוד), כגון אָן, אָן, אָנָה, אָנָה; וכגון בְּדָבָר, בְּדָבָר, בְּדָבָרִים, בְּדָבָרִים. את המבנה הזה מגדירה המסורה בנוסחה "א"ב מן תרין תרין בחד לישן כתיב". המילים בחד לישן מגדירות אפוא את היסוד המשותף לכל רביעיית מילים, ואינן אומרות דבר על משמעות המילים.

כל זאת למדתי ממחקרו של רפאל זר,²⁶ ואף על פי שהדברים אינם טעונים חיזוק, הוא הוסיף עוד שתי ראיות לדבריו: האחת, זוג המילים חָרַשׁ כולל תואר הפועל (יהו' ב, א) ושם פרטי של אדם (דה"א ט, טו), וודאי שאינו יכול להיחשב כמשמעות

24. ראה את דברי דונש ורבנו תם בתוך תשובות דונש, עמ' 10-11.

25. מנקודת מבטו טענה זו של רבנו תם אינה סבירה, שהרי הצמד בְּשָׂרִים בא בחמש משש הרשימות של רשימת האלף-בית (עמ' 80-81). זאת ועוד: הופעתו של הצמד בְּשָׂרִים בכ"י ק (לייאנס, המסורה המצרפת, עמ' 117), די בה לשלול לחלוטין את הטענה הזאת. אף רבנו תם עצמו אינו טוען טענה זו בתורת ודאי, ובסיום הצגתה הוא שב לדון בתשובתו הראשונה, הסמנטית.

26. זר, מסורה ופרשנות, עמ' 59-63.

אחת. השנייה, שימוש המונח חד לישן במשמעות 'מילים מאותו שורש' מצוי גם ברשימת או"א-פר מס' 56.
 דותן עצמו רומז לכל זאת בהערה 14 בעמ' 109, בלשון של ספק: "ושמא ראוי להעלות גם אפשרות אחרת [...] וצריך עיון". אולם בגוף הספר הוא מביא בהרחבה את תפיסתו של רבנו תם (עמ' 105-109), וקובע: "אין ספק שדבריו של רבנו תם נכוחים וישרים".

ח. סיום

מחקר המסורה נשכר הרבה ממחקרו החדש של דותן. תחום המסורה, הנראה ללומדים ולחוקרים כתחום מיוחד, סגור ומסוגר בתוך עולמו המצומצם, מתגלה כאן כקשור בקשרים שונים אל פרשנות המקרא, אל דקדוק הלשון העברית ובייחוד אל המילונאות העברית בצעדיה הראשונים. קשרים אלה, שאינם גלויים על פני השטח, מתגלים מתוך הניתוחים וההשוואות שבספר, ואף בעזרת בדיקות סטטיסטיות שונות. וכך נחשפות בפנינו דרכי התפתחותה של המסורה וניצניה הראשונים של חכמת המילים שעסקו בה הקדמונים.

בסיום דברינו ראוי לשבח את דיוקן הרב של הספר,²⁷ את עיצובו הנאה ואת המפתחות המרובים והטובים הבאים בסופו. כל אלה שבח הם למחבר ושבח לבית ההוצאה של האקדמיה ללשון העברית.

כתבי יד של המקרא

- א = כתר ארם צובה, רוב התנ"ך (מהדורת צילום, ירושלים תשל"ו)
 ב = כתב יד המוזאון הבריטי Or. 4445, רוב התורה
 ה = כתב יד ספרדי קדום (קודקס הללי) מאוסף הסמינר התאולוגי בניו יורק, תורה (מהדורת צילום, ירושלים תשל"ד)
 ל = כתב יד סנט פטרבורג (לנינגרד), הספרייה הלאומית, Evr I B 19a, תנ"ך שלם (מהדורת צילום, ירושלים תשל"א)
 ל^ב = כתב יד ליהמן, תורה, הסופר והמסרן שמואל בן יעקב (לשעבר קהיר, גוטהייל 14). ראה ברויאר, ל^ב
 פטר' = כתב יד סנט פטרבורג (לנינגרד), הספרייה הלאומית, Evr I B 3, נביאים אחרונים, בניקוד בבלי (מהדורת צילום, סנט פטרבורג ולייפציג 1876)

27. שגיאות הדפוס בספר נדירות ביותר. אציין שלוש: עמ' 48 שורה 20: במקום "התורה" צ"ל "התנ"ך"; עמ' 91, פריט 32: יש לציין לצדו '4'; עמ' 183: במקום הקיצור הביבליוגרפי "דותן, הורים" צ"ל "דותן, הרהורים".

- ק = כתב יד הנביאים מקהיר (גוטהייל, 34)
 3p = כתב יד קהיר, גוטהייל 18, תורה (כמעט שלם)
 ש = כתב יד ששון 507 (כיום ירושלים 5702 Heb. 24°), תורה
 ש 1 = כתב יד ששון 1053 (לשעבר), רוב התנ"ך

הקיצורים הביבליוגרפיים

או"א-אס = F. Díaz Esteban, *Sefer 'Okhlah Wē-'Okhlah*, C.S.I.C Institute, Madrid 1975

או"א-פר = ספר אכלה ואכלה, מהדורת זלמן פרנסדורף, הנובר תרכ"ד
 ברויאר, ל^ב = מ' ברויאר (מהדיר ומפרש), המסורה הגדולה לתורה מידי שמואל בן יעקב בכתב יד ל^ב, ניו יורק תשנ"ב
 דותן, כתר חלב = א' דותן, "האמנם ננקד כתר חלב בידי אהרן בן אשר?", תרביץ לד (תשכ"ה), עמ' 136-136
 דקה"ט-בר"ש = י' בר זה' שטראק, ספר דקדוקי הטעמים, ליפסיה 1879 (דפוס צילום: ירושלים תשל"ל)

וייל, מסורה = G. E. Weil, "La Massorah Magna Babylonienne des Prophetes", *Textus* 3 (1963), pp. 163-170

זר, מסורה ופרשנות = ר"י זר, מסורה ופרשנות, עבודת גמר (בהנחיית י' עופר), טורו קולג', ירושלים תשנ"ט

זר, תרי לישנין = ר"י (זינגר) זר, "בן אשר ורשימת ההומונימים 'תריין בתרי לישנין'", לשוננו סו (תשס"ד), עמ' 103-111

לייאנס, המסורה המצרפת = ד' לייאנס, המסורה המצרפת: דרכיה וסוגיה, על פי כתבי-יד קהיר של הנביאים, באר-שבע תש"ס

מ"ג = מסורה גדולה

מ"ק = מסורה קטנה

עופר, מסורה בבליית = י' עופר, המסורה הבבליית לתורה, עקרונותיה ודרכיה, ירושלים תשס"א

פנקובר, ק3 = י"ש פנקובר, "כתבי-יד ירושלמי של התורה מן המאה העשירית שהגיעה מישראל בן עזיאל (כתבי-יד ק3)", תרביץ נח (תשמ"ט), עמ' 49-74

תשובות דונש = צ' פליפובסקי (מהדיר), ספר תשובות דונש בן לברט עם הכרעות רבינו יעקב תם, לונדון ואדינבורג תרט"ו